Lilla Moroz-Grzelak

Macedońska pamięć historyczna. Imaginarium pomnikowe

Pamięć o przeszłości pozostaje istotnym elementem scalającym wspólnotę państwową, przypominając o jej wartości i miejscu w świecie. W tym celu państwa i narody często wykorzystują stare mity, które odnoszą się do ich dziejów i wskazują na własną rangę w obliczu realnego bądź wyimaginowanego zagrożenia. Poprzez mityzowanie przeszłości następuje wzmacnianie tożsamości wspólnoty i potwierdza się jej znaczenie¹. W tym celu podkreśla się wartość własnej historii i bohaterów, którzy w przeszłości byli związani z daną przestrzenią. Myślenie takie opiera się na założeniu, że niezależnie od stanu faktycznego przybywający na dane terytorium przyjmują zasadę primordialności jako własnego prawa historycznego do zajmowanych ziem. W takiej sytuacji tworzone czy wykorzystywane stare mity nakierowane są na komunikację wewnątrz grupy, nie zaś na komunikację międzygrupową. Jak zauważa macedońska historyk Nade Proeva w odniesieniu do własnego narodu, także pamięć historyczna w jej kraju oparła się na wykorzystaniu mitów z przeszłości, te zaś, choć stwarzają pozory wiedzy, podlegają politycznej manipulacji². Duchowa więź Słowian macedońskich z zamieszkiwanym terytorium jako sferą własnych przodków sprawiła, że do rodzimej tradycji asymilowano postacie antyku i średniowiecza, podkreślając ich związki w przeszłości z tą przestrzenią i konstruując w ten sposób własny panteon narodowy³. W tym kontekście kwestią drugorzędną pozostaje fakt, że włączono doń postacie, które znalazły swe miejsce także w bułgarskiej, serbskiej czy greckiej spuściźnie kulturowej.

---

¹ E. Cassirer, *Mit państwa*, Warszawa 2006, s. 29.

² N. Proeva, *Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam*, „Zgodovinski časopis” 2010, br. 1–2, s. 179.

³ A. Naumow, *Współczesna rekonstrukcja macedońskiego procesu historycznego i literackiego*, [w:] *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po roku 1991*, red. J. Kornhauser, Kraków 1999, s. 57–69; L. Moroz-Grzelak, *Macedońskie dziedzictwo cyrylotodejskie*, „Slavia Meridionalis” 2008, nr 8, s. 327–341.

8 września 2011 r. w Republice Macedonii pod hasłem „*Zaedno pod edno sonce*” („Razem pod jednym słońcem”) uroczystie obchodzono 20-lecie niepodległości państwa. Była to „okrągła” rocznica związana z wydarzeniami sprzed dwóch dekad, kiedy w następstwie rozpadu Jugosławii, kilka miesięcy po wystąpieniu Chorwacji i Słowenii ze struktur federacji, w Macedonii przeprowadzono referendum niepodległościowe. W głosowaniu udział wzięło 71% uprawnionych obywateli, gdyż większość ludności albańskiej wybór zbojkotowała; 95% uczestników opowiedziało się za suwerennością i Macedonia bez rozlewu krwi zyskała niezawisłość. Uwzględniając wyniki referendum, dnia 17 września 1991 r. proklamowano niepodległość państwa. Powrócono wówczas do wielkich postaci z historii przestrzeni macedońskiej, odwołując się nie tylko do św. Cyryla i Metodego i cara Samoila, jako bohaterów własnego dziedzictwa kulturowego, ale także do Aleksandra Wielkiego czy Justyniana Wielkiego, czyniąc z nich filary własnej państwowości i pieczętując w ten sposób ich trwałe miejsce we własnej tradycji historycznej.

I choć preambuła do konstytucji Republiki Macedonii⁴ odwołuje się do historycznego, kulturalnego, duchowego i państwowego dziedzictwa narodu macedońskiego oraz jego trwającej wieki walki o wolność narodową i społeczną, o zbudowanie własnego państwa, to w zdeklarowany sposób nawiązuje do wydarzeń z historii XX w. Faktami najwyższej rangi, przywoływanymi we wstępie, są: powstanie ilindenkie, które wybuchło 2 sierpnia 1903 r.; istniejąca w trakcie tego zrywu antytureckiego przez dziesięć dni Republika Kruszevska; uchwały Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Macedonii (*Antifašističko Sobraie za Narodno Osloboduvanje na Makedonija*, ASNOM) z 2 sierpnia 1944 r.; ciągłość państwa macedońskiego w ramach federacyjnej Jugosławii; a także referendum z 8 września 1991 r.⁵ W tym niewielkim kraju, który obejmuje powierzchnię tzw. Macedonii Wardarskiej⁶, zajmuje powierzchnię 25 713 km² i liczy niewiele ponad 2 mln ludzi, pamięć o przeszłości zajęła miejsce szczególne. Do dziedzictwa państwa przyjęto postacie z tych okresów przeszłości ziem macedońskich, o których konstytucja nie wspomina, ale prawie wszystkie zaistniały jako własne w okresie budzenia się macedońskiej tożsamości jeszcze w XIX stuleciu.

Najważniejszym bohaterem współczesnej macedońskiej historii stał się Aleksander Wielki (IV–III w. p.n.e.). Odwoływanie się do antycznego władcy i twórcy rozległego imperium ma w Macedonii swoją długą tradycję. W XIX w.

⁴ Nie posługuję się terminem FYROM (*Former Yugoslav Republic of Macedonia*) – Była Jugosłowiańska Republika Macedonii, za którą w instytucjach międzynarodowych opowiadają się Grecy.

⁵ *Konstytucja Macedonii*, wstęp J. Jackowicz, Warszawa 1999, s. 19.

⁶ Po wojnach bałkańskich, na mocy postanowień traktatu w Bukareszcie z 10 lutego 1913 r. terytorium Macedonii podzielono pomiędzy Grecję (51,57% – Macedonia Egejska), Bułgarię (10,11% – Macedonia Piryńska) i Serbię (38,32% – Macedonia Wardarska). Zob. m.in.: I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, Wrocław 2000, s. 169–171.

stał się on dla prawosławnych Słowian tych ziem „silnym argumentem” w staraniach o niezależność, dowodząc istnienia własnej tożsamości w obliczu państwowej dominacji Imperium Osmańskiego oraz supremacji Greków w Cerkwi. Wtedy też zyskał jednoznaczny identyfikator terytorialny, który wskazywał na miejsce jego pochodzenia – Aleksander Macedoński. Wówczas, wzorem XVI-wiecznego autora chorwackiego Vinko Pribojevicia i XVIII-wiecznego poety Andrii Kačicia Miošicia, uczyniono z Aleksandra słowiańskiego władcę, nadając mu cechy wojownika walczącego o wolność chrześcijan, którzy pozostawali pod osmańskim panowaniem i greckim zwierzchnictwem w Cerkwi⁷. Orędownicy macedońskiej niezależności werbalizowanej w piśmiennictwie tego okresu powoływali się na jego słowiańskość i przynależność do świata prawosławia. Miejscowa elita, wyrażając w ten sposób tożsamość terytorialną, demonstrowała poczucie swego udziału w słowiańskim i chrześcijańskim świecie, sakralizując zajmowany obszar i wskazując na ciągłość trwania etnosu. Choć u progu XX w. Aleksander Wielki stracił cechy bohatera słowiańskiego i prawosławnego, to z Macedonią związał go trwale *topos* ziemi – wspólnoty miejsca z ludnością zamieszkującą te same tereny. Powoływano się na niego nie tylko w wierszach, ale także w dokumentach politycznych, które odzwierciedlają późniejsze starania macedońskich bojowników o własną niepodległość. Jego mit, jako bohatera macedońskiego, wyciszony w okresie istnienia republiki w ramach federacji jugosłowiańskiej, powrócił w samodzielnej Macedonii, dokumentując jego związki z tym właśnie państwem. W przeddzień uroczystych obchodów święta niepodległości otwarto pod Skopje nowoczesne lotnisko, które w wyniku sporów macedońsko-greckich o nazwę, pod wpływem mediacji tureckiego inwestora, wyjątkowo nazwano lotniskiem im. Aleksandra Wielkiego. Jednak już tablica na monumencie przedstawiającym antycznego króla na koniu w hali przylotów przywraca właściwe w tym kraju nazewnictwo – Aleksander Macedoński.

Zdjęcie 1. Tablica na pomniku stojącym na lotnisku Aleksandra Wielkiego⁸

⁷ Etapy ideologizacji postaci Aleksandra Wielkiego w przestrzeni bułgarsko-macedońskiej zostały ukazane w książce L. Moroz-Grzelak, *Aleksander Wielki a macedońska idea narodowa. Słowiańskie losy postaci antycznej*, Warszawa 2004.

⁸ Zdjęcia zamieszczone w tekście zostały wykonane przez autorkę tekstu w listopadzie 2011 r.

Efektem rocznicowych obchodów święta republiki był kolejny pomnik antycznego bohatera, który odsłonięto na centralnym placu stolicy – Plošad Makedonija. Prawie 30-metrowej wysokości pomnik-fontanna, pod oficjalną nazwą „Vojin na konj”, autorstwa młodej rzeźbiarki Valentyny Stefanovskiej, wpisuje się w ramy realizowanego projektu architektonicznego „Skopje 2014”. W swoim założeniu artystyczny koncept ma przywracać pamięć o przeszłości państwa i miasta poprzez odbudowanie, wiele lat po trzęsieniu ziemi z 1963 r., gmachów użyteczności publicznej oraz pomników wielkich postaci macedońskiej historii.

Zdjęcie 2. Pomnik-fontanna „Vojin na konj”, projekt: Valentina Stefanovska

Pomnik antycznego władcy stanął w otoczeniu odsłanianych sukcesywnie innych monumentów przedstawiających bohaterów historycznych, którzy mieli związek z terytorium macedońskim, a współcześnie mają dowodzić więzi z dziedzictwem cywilizacyjnym Macedończyków. Za taką postać uznano też Justyniana Wielkiego (483–565), którego statua, projektu Rozy Pavleskiej, została odsłonięta 16 czerwca 2011 r. Jednak jego obecności w macedońskiej tradycji nie poświadcza XIX-wieczna twórczość ludowa czy piśmiennictwo autorów tego obszaru⁹. Impera-

⁹ Т. Вражиновски, *Христијанските светци во нарадната традиција на Македонците*, [w:] tenże, *Македонска народна митологија. Народна традиција, религија, култура*, Скопје 2002, s. 85–91.

tor Wschodniego Cesarstwa Rzymskiego (527–565), uznawany za jednego z najsłynniejszych cesarzy bizantyńskich, twórca rozległego imperium, kodyfikator klasycznego prawa rzymskiego¹⁰ znalazł tu swoje miejsce ze względów wyznaniowych i przez kontakty z Ochrydem. W Kościele prawosławnym w związku z szerzeniem wiary został uznany za świętego, a w Macedonii dodatkowo przysłużył się do odbudowy zniszczonego w wyniku trzęsienia ziemi Ochrydu, w którym od IV w. ustanowiona była stolica biskupia prowincji Nowy Epir. Miasto zostało wzniecone ponownie w VI w. na rozkaz cesarza Justyniana i zyskało wówczas status metropolii kościelnej i stolicy prefektury Ilirii *Iustiniana Prima*.

Zdjęcie 3. Pomnik Justyniana Wielkiego, projekt: Roza Pavleska

Umieszczenie pomnika imperatora na Placu Macedonia miało więc swoje uzasadnienie. Wzmacniały je dodatkowo twierdzenia o słowiańskim pochodzeniu władcy, które pojawiły się jeszcze w XVII w. za sprawą Nikoli Alemanausa, kierującego biblioteką watykańską. Ze spisu *Iustiniani vita*, miał on

¹⁰ A. Krawczuk, *Justynian Wielki*, [w:] tenże, *Poczet cesarzy bizantyjskich*, Warszawa 1992, s. 117–182.

wywodzić twierdzenie, że urodzenie Justyniana w okolicach Niszu wskazuje na jego słowiańskie korzenie. Opinie takie podtrzymywali m.in. historycy niemieccy Edward Gibbon (1737–1794) i Leopold von Ranke *vel* Rung (1795–1886) oraz historyk francuski Alfred Rambaud (1842–1905), a obalił je serbski historyk Nikola Radojčić, wykazując, że twierdzenia o słowiańskich korzeniach Justyniana, podobnie jak Aleksandra Wielkiego i św. Hieronima mogły mieć swe źródło w dziele chorwackiego historiografa Mavro Orbiniego *Królestwo Słowian*, a sam Alemanus głosząc taką tezę najprawdopodobniej opierał się na XVII-wiecznym fałsyfikacie¹¹.

Duchowa więź Słowian macedońskich z zajmowaną przestrzenią jako sfera wielkich własnych antenatów sprawiła, że do rodzimej tradycji asymilowano wszystkie postaci związane z dziejami ich ziem. Powrócono do pamięci o macedońskiej państwowości, jaką reprezentuje postać cara Samoila/Samuela (?–1014), twórcy silnego państwa obejmującego zachodnią Bułgarię, Serbię i Epir, z ośrodkiem w Macedonii (Ochryd). Kilkanaście dni po odsłonięciu pomnika Justyniana Wielkiego, po przeciwnej stronie Placu Macedonia, 28 czerwca 2011 r., odsłonięto powstały według projektu Dimitra Filipovskiego pomnik cara Samoila. I choć w tradycji bułgarskiej założone przez niego mocarstwo nosi nazwę Carstwa Zachodniobułgarskiego i uznawane jest za schyłkowy etap pierwszego państwa bułgarskiego, to Macedończycy nazywają je Carstwem Samoila i uznają je za pierwsze słowiańskie państwo macedońskie¹². Jeszcze w XIX-wiecznych tekstach z obszaru bułgarsko-macedońskiego odwoływano się do niezwyklej odwagi tego władcy¹³. Podpierając się autorytetem XVII-wiecznych historyków czy to Charlesa Dufresne du Cange, czy Mavro Orbiniego, nazywano go walecznym i dzielnym królem, który dzięki prowadzonym wojnom powiększył znacząco swoje państwo. Zapisane pieśni ludowe z połowy XIX w. gloryfikowały cara, często wymiennie z postacią Aleksandra Wielkiego. W folklorze ziem bułgarsko-macedońskich Samoil przeniesiony został w inne zupełnie czasy – przydano mu cechy wojownika, który walczył z Turkami. Ludowe losy postaci zdają się odzwierciedlać sytuację po kongresie berlińskim, kiedy utworzone zostało Księstwo Bułgarskie, a Macedonia nadal pozostawała pod władzą Imperium Osmańskiego. Młodemu pokoleniu Macedończyków nadano godność sławnych potomków cara, a on sam pozostawał ideałem waleczności dla gotowych do boju dzielnych następców. Jego związek z Ochrydem, gdzie sprawował władzę, na przełomie stuleci stawał się argumentem za włączeniem go do dziejów etnosu macedońskiego i uzasadniania

¹¹ Н. Радойчић, *О тобожњем словенском пореклу цара Јустинијана*, „Глас Српске краљевске академије. Други разред” 1940, t. CLXXXIV, 93, s. 169–248.

¹² J. Rychlík, M. Kouba, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003, s. 58, 313.

¹³ Ѓорѓија М. Пулевски (1828?–1895) – zwolennik odrębności macedońskiej, w swoim dziele historycznym, wykorzystując różne obce źródła historyczne opisał panowanie Samoila. Zob. Ѓ.М. Пулевски, *Славјанско-македонска општа историја*, подгот. Б. Ристовски, Б. Ристовска-Јосифовска, Скопје 2003, s. 23.

Zdjęcie 4. Pomnik cara Samoila, projekt: Dimitar Filipovski

kontinuum własnej państwowości. Odwołania do tego średniowiecznego władcy zachowały się w dokumentach politycznych, w których przywoływano go zwykle w kontekście walki o niezależne państwo czy to u boku Aleksandra Wielkiego, czy Cyryla i Metodego. Miało to służyć słowiańskiej autoidentyfikacji i motywować starania o suwerenność Macedonii. Dla Macedończyków istotne stało się nie pochodzenie bohatera, ale *topos* ziemi ojczystej, co odzwierciedlały zarówno folklor, utwory literackie¹⁴, jak i dzieła muzyczne¹⁵. Odsonięty w Skopje pomnik

¹⁴ С. Ангелџак, *Самуиловата држава*, Скопје 1968; Д. Наневски, *Самуиловата крепост*, [w:] *Охридска поема*, Скопје 1985; А. Поповски, *Лист виароломни*, wybór, wstęp, tłum. М. Wawrzekiewicz, Warszawa 1998; P. Szirilow, *Skala Samuila*, [w:] tenże, *Anife i inne opowiadania*, Warszawa 1972.

¹⁵ Dla podkreślenia jego związków z Macedonią w byłej stolicy średniowiecznego państwa, Ochrydzie, wystawiano też operę *Car Samuil* (Цар Самуил, 1965) autorstwa Kirila Makedonskiego.

wzbudził wiele emocji poprzez dyskusję, jaką wywołał swą wypowiedzią burmistrz Ochrydu w październiku 2011 r. Stwierdził on, że jego miasto jest miejscem bardziej godnym uhonorowania cara Samoila i monument należałoby przenieść. W uzasadnieniu przekonywał, że Samoil bardziej związany jest z Ochrydem niż ze Skopje, gdyż stąd rządził państwem i tu wznoszą się mury jego twierdzy¹⁶.

Wokół pomnika Aleksandra Wielkiego, poza Justynianem Wielkim i carem Samoilem, znalazły się również postacie z dziejów nowożytnych – są to bohaterowie z okresu powstania z 1903 r., zwanego ilindeńskim, do którego odwołuje się preambuła konstytucji kraju. W maju 2011 r. odsłonięto monumenty bohaterów związanych z antyturecką walką Macedończyków. Pierwszy z nich, Goce Delčev (1872–1903), zajął w historii Macedonii poczesne miejsce ze względu na to, że jako bojownik o niezależne państwo cel ten sprecyzował. I choć zginął kilka miesięcy przed wybuchem powstania, znalazł się wśród jego najdzielniejszych bohaterów. Legenda o Delčevie tworzona była już za jego życia, początkowo na gruncie folkloru, później także literatury, publicystyki i historiografii. Literatura ludowa kreowała go na główną figurę walki antytureckiej, nadając mu znamiona typowe dla hajduka, a fantazja ludowego twórcy „uśmiercała” Delčeva na wiele różnych sposobów (śmierć przez powieszenie, strzał prosto w serce) wzbogacając ten wizerunek swobodnie traktowanymi faktami z jego życia. Niezwykłą osobowość, spryt, odwagę i niezłomność przedstawiano w taki sposób, by stworzyć wzór bojownika o wyzwolenie pozostającym pod panowaniem osmańskim mieszkańcom ziem macedońskich. Życie Delčeva oraz jego przedwczesna śmierć uległy mitologizacji¹⁷. Obok jego pomnika stanął bliźniaczy niemal postument innego bohatera walk antytureckich Dame Grueva (1871–1906), który był bezpośrednim uczestnikiem walk w powstaniu 1903 r. Po klęsce zrywu wolnościowego Gruev nie ustawał w działaniach, które miały prowadzić do autonomii Macedonii¹⁸.

Chronologicznie traktując postacie, których pomniki zajęły centralny plac stolicy, kolejnym, odsłoniętym także w maju 2011 r. w ramach realizowanego projektu „Skopje 2014”, stał się przygotowany conceptualnie przez Miroslava Slavkovika monument Dimitrii Čupovskiego (1878–1940). Ten macedoński emigrant w Rosji, w pamięci historycznej Macedończyków pozostał niestrudzonym działaczem występującym w obronie statusu ludności macedońskiej wobec zagrożeń obcych państw¹⁹. Čupovski, jako założyciel Słowiańsko-Macedońskiego Towarzystwa Naukowo-Literackiego (*Славјанско-македонско*

¹⁶ <http://www.time.mk/read/00d6747081/93e486e4f5/index.html> (dostęp 3 III 2012).

¹⁷ X. Андонов-Полјански, *Гоце Делчев*, t. 1–6, Skopje 1972; K. Христов, *Гоце Делчев*, София 1955; Н. Андонова, *За Гоце Делчев войвода*, София 1986; *Гоце Делчев. Спомен, документи, материали*, ред. Л. Панайотов, София 1978. Więcej o jego znaczeniu zob.: *Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gylybowa, Warszawa 2011, s. 83–85.

¹⁸ С. Киселиновски, *Македонски дејци (XX-ти век)*, Skopje 2002, s. 58–59.

¹⁹ Б. Ристовски, *Македонскиот преродбенски XIX век*, t. 1, knj. I, Skopje 2011, s. 123–124.

научно-литературно другарство), w latach 1913–1914 wydawał w Petersburgu pismo „Makedonskij gołos”, które stało się trybuną wolnościowej myśli Macedończyków. W publikowanych tu artykułach wskazywano na ich wkład w dziedzictwo cywilizacyjne Europy i pisano o ekspansjonistycznych dążeniach sąsiednich państw wobec ziem, jakie zajmują²⁰. Niejednokrotnie też prezentowano cel Macedończyków, którym miało być samodzielne państwo i przy takich okazjach powoływano się na „silne argumenty polityczne”, za jakie uznawano wielkich macedońskich bohaterów. Odwoływano się więc zarówno do Aleksandra Wielkiego, św. Cyryla i Metodego, jak i do cara Samoila, jako postaci, które dokumentować miały znaczenie Macedonii w zamierzonych czasach.

Zdjęcie 5. Pomnik Goce Delčeva i Dame Grueva, projekt: Žarko Bašeski

Poza uhonorowanymi poprzez pomniki bohaterami antyku, średniowiecza, okresu walk antytureckich i działaczami jawnie opowiadającymi się za niezależnością ziem macedońskich, w przestrzeni centralnego placu stolicy uczczono też postać, która przez dekady wymazana była z pamięci historycznej – po latach

²⁰ Б. Ристовски, *Димитрија Чуповски (1878–1940) и Македонското научно-литературно другарство во Петроград, Скопје* 1978, s. 180–189.

oddano hołd Metodii Andonowowi Čento (1902–1957). Ten działacz polityczny był pierwszym przewodniczącym Prezydium ASNOM, który opowiadał się za ideą zjednoczonej Macedonii i walczył o narodowe i ekonomiczne prawa dla Macedończyków. W następstwie konfliktu w łonie partii komunistycznej został skazany na 11 lat więzienia, a warunkowo wypuszczony na wolność, schorowany umarł wkrótce w osamotnieniu²¹. Przez czas istnienia Macedonii w strukturach federacyjnej Jugosławii przemilczany w rodzimej historiografii, został zrehabilitowany po rewizji wyroku z 1946 r. w wyniku starań syna dopiero w 1990 r.

Zdjęcie 6. Pomnik Dimitrii Čupovskiego, projekt: Miroslav Slavkovik

²¹ I. Stawowy-Kawka, *Macedońskie idee wspólnotowe – Metodija Andonov Čento (1902–1957)*, [w:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, pod red. A.W. Mikołajczaka, W. Szulca, B. Zielińskiego, Poznań 2004, s. 171–182.

Zdjęcie 7. Pomnik Metodii Andonova Čento, projekt: Dimitar Filipovski

Przywracanie pamięci o przeszłości nie ogranicza się do Placu Macedonia, gdyż w jego bezpośrednim sąsiedztwie, nad brzegiem rzeki Vardar, odsłonięto w lipcu 2010 r., również stanowiący część projektu „Skopje 2014”, pomnik Gemidžii, tajnej grupy macedońskich rewolucjonistów-anarchistów. Grupa młodych ludzi zasnęła prowadzeniem akcji terrorystycznych wymierzonych w instytucje osmańskie oraz kapitał europejski. W założeniach jej członków miało to zwrócić uwagę wielkich mocarstw na ciągle nierozwiązaną kwestię macedońską. Najgłośniejszymi akcjami, jakie przeprowadzili zamachowcy, była seria ataków w Salonikach w okresie od 28 kwietnia do 1 maja 1903 r. – wysadzono wówczas w powietrze parostatek, pociąg relacji Carigrad–Saloniki, Bank Otomański, sieć gazową oraz kawiarnie²².

²² Działaności młodych zwolenników niepodległości Macedonii macedoński pisarz Jovan Boškovski poświęcił jedną ze swych powieści: J. Бошковски, *Солунските атентатори*, Skopje 1962.

Panteon bohaterów związanych z różnymi okresami dziejów ziem macedońskich trafił także na drugi brzeg rzeki. Po tej stronie Vardaru stanął posąg Ćorgija M. Pulevskiego (1828?–1895), zwolennika odrębności macedońskiej, autora słowników i monumentalnego dzieła *Слаејанско-македонска оншта учопуја*. Autor zaprezentował w nim koncepcję etnogenezy Słowian, która stała się podstawową, zakończoną u schyłku XIX stulecia, egzemplifikacją macedońskiej i słowiańskiej świadomości etnicznej, a także tożsamości regionalnej tego okresu. Słowiańsko-macedońska historia Pulevskiego włączona została do zbioru znaczących dokumentów, które w jednoznaczny sposób dowodziły funkcjonowania idei wspólnoty słowiańskiej na Bałkanach z niepodważalnym w niej miejscem etnosu prawosławnej ludności, zamieszkującej przestrzeń macedońską – a wyrażającej się w idei „braterstwa Słowian”. Atrybutem wspólnoty, poza takimi samymi bądź zbliżonymi dziejami, był dla Pulevskiego język ogólnosłowiański, przyjęty jako element integrujący zbiorowość w sytuacji braku własnej państwowości²³.

W niewielkiej odległości od monumentu Pulevskiego postawiono pomnik św. Cyryla (ok. 827–869) i św. Metodego (ok. 810–820–885), twórców pierwszego alfabetu słowiańskiego – glagolicy i świętych Kościoła powszechnego. Stworzony przez nich alfabet, jako pismo fonetyczne dostosowane do słowiańskiej gwary z okolic Salonik, stanowił cywilizacyjną innowację, która naruszyła monopol grecko-lacińskiego modelu w europejskiej kulturze piśmienniczej. W drugiej połowie XIX w., wraz z narastaniem nurtów separatystycznych na ziemiach macedońskich, ujawniała się tendencja do uznawania dziedzictwa Cyryla i Metodego za własne i włączania ich do rodzącej się wówczas wielkiej narracji własnego narodu. W dokumentach politycznych i pismach okolicznościowych, zwłaszcza po kongresie berlińskim, podkreślano słowiański i macedoński rodowód Cyryla i Metodego. Powoływano się na nich w dokumentach z przełomu wieków XIX i XX, a Słowiańsko-Macedońskie Towarzystwo Naukowo-Literackie w Petersburgu uczyniło ich swoimi patronami. W memorandum macedońskich emigrantów w Rosji, podpisanym po zakończeniu wojen bałkańskich, święci znaleźli się u boku innych „wielkich Macedończyków”, dowodząc rangi własnej tradycji narodowej. W czasach międzywojnia odwołania do nich zaczęły się pojawiać także w retoryce macedońskich działaczy komunistycznych, a podczas II wojny światowej w tekstach politycznych podnoszono temat ich „politycznej aneksji” przez „bułgarskich faszystów”. Po wojnie, kiedy Macedonia uzyskała autonomię w obrębie federacji jugosłowiańskiej, z manifestowaną obojętnością traktowano ich etniczną przynależność, a język słowiański, którym się posługiwali, nazywano staromacedońskim. W tym samym okresie św. Cyryl i Metody

²³ Zagadnienia te poruszałam w artykule: L. Moroz-Grzelak, *Przenikanie kultur i wizje tożsamości etnicznej w piśmiennictwie Ć. Pulevskiego*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych” 2008, nr XL, seria II, s. 139–148.

byli powszechnie wybierani na patronów macedońskich szkół i placówek naukowych, ale określenie „święci” w nazwach patronackich przywrócono im dopiero po upadku Jugosławii.

Dotychczas po drugiej stronie rzeki Vardar znalazły się jeszcze dwa pomniki. Jeden z nich, na wspólnym cokole, przedstawia postać św. Klimenta Ochrydzkiego (lata 30. IX w. – 916) i św. Nauma Ochrydzkiego (830–910), przyjętych w tradycji za najbardziej utalentowanych uczniów Cyryla i Metodego. Kliment, uznawany za założyciela tzw. ochrydzkiej szkoły piśmienniczej, za pierwszego biskupa języka słowiańskiego i tłumacza ksiąg cerkiewnych z greki, stał się patronem macedońskiej Cerkwi autokefalicznej i pozostał „fundamentem” tradycji narodowej, z którą związany jest także św. Naum – jeden z twórców literatury cerkiewnej i założyciel monasteru nad Jeziorem Ochrydzkim.

Ostatnim, na razie, stojącym po tej stronie Vardaru pomnikiem, który stanowi realizację projektu „Skopje 2014”, odsłoniętym w roku obchodów 20. rocznicy niepodległości państwa (w lutym 2011 r.), jest pomnik dowódcy powstania antytureckiego Karpoša – hajduka z wieku XVII, który stracony został za wzniecenie buntu w 1689 r.

Pomnikowa pamięć o wielkich bohaterach ziem macedońskich nie ogranicza się jedynie do postaci przedstawionych na placu i w jego bezpośrednim sąsiedztwie. W ramach realizowanego projektu „Skopje 2014” odsłonięto 6 stycznia 2012 r. łuk triumfalny, który stał się artystycznym konceptem przedstawiającym całość macedońskiej historii.

Na płaskorzeźbach umieszczonych na jego ścianach znalazły odzwierciedlenie sceny z prehistorii ziem macedońskich: tzw. *zalivot na koskite* stanowiący ślady osad z okresu neolitu odnalezione na dnie Jeziora Ochrydzkiego, obrazy odnoszące się do antyku z postacią Aleksandra Wielkiego, a także do czasów średniowiecza ze św. Cyrylem i Metodym, św. Klimentem i św. Naumem oraz carem Samoilem i legendarnym królewiczem Marko. Nie zabrakło też przywódcy powstania antytureckiego Karpoša. Wiek XX obrazują reliefy odnoszące się do Ilindenu, ASNOM, exodusu Słowian z Macedonii Egejskiej aż po proklamację niepodległości w 1991 r.

Macedońska pamięć historyczna, wpisując się w projekt urbanistyczny stolicy państwa, nie ogranicza się jedynie do realizowanego planu, w ramach którego oddany zostanie kolejny pomnik-fontanna, tym razem ukazujący Filipa II. W tej sytuacji wydaje się, że nie ma znaczenia fakt, że jeszcze w listopadzie 2011 r. w innej części miasta odsłonięto również pomnikowy kompleks – fontannę poświęconą Filipowi II, a wymienieni wcześniej bohaterowie mają swoje monumenty w innych częściach miasta. Odnosi się to do pomników Klimenta Ochrydzkiego, którego wcześniejszy posąg, zlokalizowany w pobliżu cerkwi katedralnej jego imienia, odsłonięto w 2010 r. czy statui Cyryla i Metodego, którzy jako patroni uniwersytetu w Skopje mają na terenie uczelni dwie pomnikowe

realizację. Jedną, autorstwa Boro Mitrikeskiego z 1990 r., druga natomiast, wykonana według projektu Tome Serafimovskiego²⁴, z 2005 r. stojąca w auli uniwersyteckiego rektoratu. Także Goce Delčev miał już swoją wcześniejszą rzeźbę, usytuowaną w parku miejskim Skopje. Dzieło autorstwa wywodzącego się z Macedonii Egejskiej rzeźbiarza Ljubomira Dalčeva, jako dar Bułgarów dla narodu macedońskiego, odsłonięto w 1966 r. Przestrzeń miejską zdobią też kolejne figury postaci nierozzerwalnie związanych z historią powstania ilinden-skiego: Nikoli Kareva (1877–1905), który pełnił funkcję przewodniczącego władz powołanej w trakcie tego zrywu Republiki Kruszewskiej, oraz innego uczestnika walk antytureckich Jane Sandanskiego (1872–1915).

Swoich pomników w ostatnim okresie doczekali się również macedońscy pisarze, myśliciele związani z najnowszymi dziejami narodu i państwa. Drugim monumentem upamiętniono w Skopje Krste Misirkova (1874–1926), uznanego za „ojca narodu macedońskiego”²⁵. Przeszedł on do historii jako filolog i autor cyklu artykułów opublikowanych pod tytułem *За македониките работи*, w których dokonał analizy sytuacji ziem macedońskich i opowiedział się za utworzeniem niezależnego państwa. Pamięć macedońska uczciła też Blaže Koneskiego (1921–1993), jednego z kodyfikatorów współczesnego języka macedońskiego, odsłaniając przed gmachem Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk w grudniu 2011 r. poświęcony mu monument, a także Slavko Janevskiego (1920–2000), autora pierwszej napisanej w języku macedońskim powieści, czy urodzonej w Skopje Matki Teresy z Kalkuty (1910–1997) i arcybiskupa Dositeja (1906–1981), który przeszedł do historii jako pierwszy zwierzchnik Macedońskiej Cerkwi Prawosławnej.

Przegląd dzieł pomnikowych, ukazujących wielkich bohaterów związanych z przeszłością ziem macedońskich, wskazuje na kształt współczesnej pamięci historycznej, która – opierając się na zasadzie primordialności – włącza do swego dziedzictwa postacie związane z zajmowaną przestrzenią. Macedonia zdaje się nadrabiać proces, jaki w innych państwach Europy przebiegał wcześniej. Za przykład pomnikowego sposobu kultywowania historii i podkreślania znaczenia swego państwa mogą posłużyć nie tylko łuki triumfalne, jakie stanęły w Paryżu, Bukareszcie, Rzymie czy Budapeszcie, ale też wielkie pomniki ku czci bohaterów przyjmowanych do własnej historii. Znamienny przypadek odnajdujemy choćby w niemieckiej pamięci historycznej. Kilka lat po wojnie francusko-pruskiej,

²⁴ Rzeźbiarz Tome Serafimovski jest autorem większości odsłanianych w Macedonii monumentów. Według jego projektów powstały pomniki Matki Teresy z Kalkuty (1998 r.), Klimenta Ochrydzkiego (Ochryd 2006 r., Skopje 2010 r.), Krste Misirkova (2011 r.), arcybiskupa Dositeja (2007 r.), Slavko Janevskiego (2010 r.).

²⁵ „*Таткото на македонската нација*” – tak określają Misirkova uczeni macedońscy, a wśród nich badacz literatury i poeta Gane Todorovski – zob. B. Цветаноски, *Враќањето на Мисирков, но не оној што го знаеме*, „Утрински весник” 2008, br. 2670.

w 1875 r. w teutoburskim lesie w pobliżu miasta Detmold stanął ogromnych rozmiarów pomnik znanego z walk z Rzymianami Arminiusa (18/17 BC – AD 21).

Przedstawiany jako wyzwoliciel Germanów, zyskał on cechy bohatera chrześcijańskiego w XVI stuleciu, a w XIX w., w okresie scalania Niemiec, stał się symbolem Niemca. Macedonia w takim kontekście stanowi przykład państwa współczesnej Europy, które przyjęło opóźnioną o kilka dziesiątków lat rolę depozytariusza dziedzictwa wydzielonej przestrzeni, z jej wielkimi bohaterami. Pamięć o wiekach minionych i postaciach, które na trwałe weszły do historii, stała się istotnym czynnikiem prowadzącym do scalania wspólnoty państwowej, wskazując i dokumentując nie tylko własny wkład w rozwój cywilizacji europejskiej i uzasadniając swoje istnienie, ale także rangę tej historii w obliczu sporów z Grecją czy obawami przed albańskimi zakusami na swe terytoria.